

Pintér Bálint

Sorozatgyártott ornamensek

*A wagrami épületkerámiák szerepe a dualizmus kori
építészetben*

Tanulmányomban a – hazai kutatás számára még ismeretlennek számító – wagrami kerámiagyárnak, valamint építészeti terrakottáinak a dualizmus kori építészetre gyakorolt hatását vizsgálom. Erre a homlokzatszíntézési módra a magyar művészettörténet-írás csupán a sikeres Zsolnay gyár kapcsán figyelt fel, és főként a pirogránit eredményes alkalmazásától kezdődően foglalkozik a pécsi üzem termékeivel, különös tekintettel a századforduló környékére, Steindl Imre és Lechner Ödön munkásságára. A sorozatgyártott terrakottákat az osztrák wagrami üzemnek köszönhetően azonban már jóval a Zsolnay gyár működése előtt széles körben alkalmazták Magyarországon, termékeik népszerűsége pedig a dualizmus korában sem csökkent.

Az épületkerámiák sorozatgyártásának kezdetei

A különféle szobrászati munkák, illetve homlokzati ornamensek tömegtermelése új fejezetet nyitott az építészettörténetben. Az ipari forradalom hatására Angliában a 18. század közepén született meg a kerámiakészítésben az az újszerű koncepció, amelynek keretében létrejöttek az első építészeti ornamensek sorozatgyártásával foglalkozó üzemek. Céljuk az épület-szobrászatban alkalmazott kőszobrok költséghatékony, ugyanakkor időtálló helyettesítése volt. A legkorábbi ismert sorozatgyártott tagozatok és szobrok samott

alapú keverékmasszából készültek, mint a lambethi Coade műkő, de elég hamar feltűntek az egyszerűbben elkészíthető terrakottadíszek is.¹ Ebben az időben az épületkerámiák alkalmazása ritkaságnak számított, amit Európa nagy részén nem ismertek. A 19. század elején ez az újszerű homlokzatszíntézés – a weimari Klauer-féle Toreutica gyár közvetítésével – azonban megjelent Berlinben is, amelynek fő támogatója a kor kiváló építésze, Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) volt.

Schinkel szerette volna fellendíteni Berlin iparművészetét, így a fazekas Tobias Feilnerrel (1773–1839) közösen belekezdett az épületkerámiák sorozattermelésébe (1. kép), továbbá szakmailag támogatta Peter Christian Wilhelm Beuthot (1781–1853), hogy megalapítsa a Gewerbeinstitutot, amely a magas szintű művészeti és építészeti tudással rendelkező iparosok, valamint gyárvezetők képzését tűzte ki célul.² Ezekkel a kezdeményezésekkel Berlin elindult az úton, hogy Közép-Európa építészeti és iparművészeti központjává váljon.

Ezt a momentumot azért szerettem volna kiemelni, mert pont ebben az – iparművészet és épületkerámiák terén – fellendülőben lévő időszakban folytatta tanulmányait Berlinben egy königsbergi származású fiatalember, Victor Brausewetter (1813–1899), akivel a későbbiekben mint a wagrami kerámiagyár alapítójával, valamint szakmai irányítójával fogunk találkozni. Az építészet iránt rajongó Brausewetter 1835-ben ösztöndíjasként nyert felvételt a Beuth vezette Gewerbeinstitutba, ahol a – Schinkel által összeállított – *Vorzeichnung für die Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker* című segédlet metszeteiből és leírásaiból alapos építészeti tudást szerezhetett,

1 Alison KELLY: Coade Stone in Georgian Architecture. *Architectural History*, 28. 1985. 71–101.

2 Jan MENDE: *Die Tonwarenfabrik Tobias Chr. Feilner in Berlin. Kunst und Industrie im Zeitalter Schinkels*. Berlin, Deutscher Kunstverlag,

2014; Ursula Ilse NEUMAN: Karl Friedrich Schinkel and Berlin Cast Iron, 1810–1841. In: *Cast Iron From Central Europe, 1800–1850*. Ed. by Elisabeth SCHMUTTERMEIER–Derek E. OSTERGARD. New York, Bard Graduate Center, 1994. 55–73.

1. A berlini Friedrichswerdersche Kirche homlokzatának Feilner-féle terrakottadíszé, 1830
Fotó © Pintér Bálint

illetve az emlékek másolása révén tisztában lehetett a görög és római, valamint a középkori ornamentelek világával.³ A képzés ezen túlmenően lehetővé tette, hogy fontos műszaki ismereteket sajátítson el, így képes legyen akár a gyártást segítő ipari gépek megtervezésére is. Fennmaradt például Brausewettertől egy dinamométer tervrajza, amely jól mutatja, milyen magas szintű technikai tudással rendelkeztek a hallgatók.⁴ Az intézet és Schinkel közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően pedig nem zárható ki, hogy bepillantást nyerhetett a Feilner-féle kerámiagyár működésébe.

Brausewetterre Berlin inspiráló közege, a Gewerbeinstituton végzett tanulmányai jelentős hatással lehettek. Tanulmányait követően európai körútra indult, amelynek egyik állomása Bécs volt. Itt találkozott az arisztokrata származású Ignaz Freiherr von Doblhoff-fal (1776–1856), akire nagy benyomást tett építészeti és iparművészeti tudásával.⁵ Ebből az ismeretségből született meg végül az a terv, hogy – a Doblhoff által

az 1830-as években megvásárolt wagrami Fayencefabrikban – Victor Brausewetter vezetésével Ausztriában elsőként kezdjenek művészi igényű terrakották gyártásába.⁶ Brausewetter hamar nekilátott az építészeti elemek, ornamentelek, illetve szobrászati díszek megtervezésének, és a gyár mellé költözött, hogy folyamatosan tudja felügyelni a munkálatokat.

A wagrami terrakották kutatásának methodikája

A wagrami gyár a második világháborús bombázásokban a teljes archívumával együtt megsemmisült, ezért jelenleg nem ismerjük a gyár építészeti katalógusait. Ebből kifolyólag az üzem termékkínálatának meghatározása, a különféle díszek beazonosítása rendkívül

3 Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz I. HA Rep. 76. Vb. Sekt. 4 Tit. VIII Nr. 3. 0013. 11. Aufnahme der von Seydlitzschen Stipendiaten in das Gewerbeinstitut I.

4 V. H. НОТТЕВОММ: Beschreibung, Theorie und Gebrauchsanweisung des Batchelder'schen Dynamometers. *Polytechnisches Journals*,

92. 1844. 410.

5 G[ertrude] SAGASSER: *Geliebte Heimat*. Kézirat. Wagram, 1979. 12.

6 Otmar RYCHLIK: Zur Geschichte und Kunstgeschichte der Niederösterreichischen Terrakotta-Produktion in Wagram bei Leobersdorf. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, 62. 1996. 507–508.

fontos a kutatásban, amiben segítséget nyújthatnak a terrakottákat jelölő egyedi pecsétetek. A kezdeti időszakban kisebb szövegekkel látták el az alkotásokat, amelyeken Doblhoff neve és a kerámia készítési dátuma volt olvasható. Ismerünk azonban rövid „Wagram” jelzéseket is, de a legtöbb terrakottán egy ovális pecséttel találkozhatunk, amelyben a „V. Brausewetter / Wagram” felirat szerepel (2. kép). Ezek a jelzések fontos információval bírnak a számunkra, hiszen nemcsak a készítés helyében, hanem a gyártás idejének meghatározásában is támpontot nyújtanak.

Brausewetter a szakmai munkák irányításáért felelt, a gyár hivatalosan Doblhoff tulajdonában állt. Az 1840-es évek második felében azonban Doblhoff nem tudta kifizetni Brausewetter munkáját, ezért egyre nagyobb tulajdonrészt ajánlott fel neki. Ennek eredményeként ebben az időszakban már gyakran vele azonosították a gyárat, jogilag azonban csak 1860-ban került a nevére.⁷ Ez a tulajdonosváltás megmutatkozik a termékek szignójában is, hiszen a kezdeti periódusban alkalmazott jelöléseket ekkor váltotta fel a „V. Brausewetter / Wagram” feliratú ovális pecsét. Emellett felfigyelhetünk cikkszámokra is a kerámiák alján, ugyanis a különféle terméktípusok a katalógusnak megfelelő egyedi számmal voltak ellátva.

Sajnálatos módon a tapasztalatok azt mutatják, hogy a termékek jelölése esetleges volt. Az üzem bizonyos kerámiáit nem szignálta, csupán a cikkszámot jelölte rajtuk, ami igencsak megnehezíti a beazonosítást. A pecsétellátott termékek esete sem jelent mindig egyszerű megoldást, mivel az épületekre felhelyezett terrakottákon gyakran nem látszik a szignó. A jelzések megtalálását tovább nehezíti, hogy gyakran levakolták, lefestették a kerámiamotívumokat, hogy egységes színű homlokzatot hozzanak létre, ezzel elrejtve a díszek valódi anyagát. Egyes épületeknél a terrakottákhoz utólagosan – egy átépítés vagy egy műemlékvédelmi beavatkozás során – hozzányúltak, aminek következtében már nem tudjuk eredeti állapotában vizsgálni a kerámiákat. Gyakran találkozhatunk kiegészítésekkel és másolatokkal, amelyek nem rendelkeznek jelöléssel. A gyár termékeinek felkutatása tehát meglehetősen problematikus, a pecsét alapján már sikeresen beazonosított terrakották, a családi visszaemlékezések, a korabeli sajtóhírek és a levéltári források azonban jó támpontot nyújthatnak számunkra. Utóbbiak rendszerint egy-egy építkezés kapcsán, valamint építészek

2. A wagrami gyár pecsétje
Fotó © Pintér Bálint

hagyatékában maradtak fenn. Ezekből megtudhatjuk, mely épületeket díszítették az üzem terrakottáival, illetve ennek megfelelően bővíteni tudjuk a wagrami motívumok körét.

A motívumgyűjtésnél elsősorban a gyár környező területeire kell koncentrálnunk, mivel itt nagy számban és igen változatos formában fedezhetjük fel a wagrami kerámiákat. Ennek magyarázata a Doblhoff család üzleti stratégiájában rejlik. A kezdeti időkben, amikor a gyárnak még kevés megrendelése volt, kitalált egy tervet, amelynek keretében elajándékozta, illetve jelképes összegért eladta az üzem közelében fekvő földjeit azzal a kitételrel, hogy a telkeken az új tulajdonosoknak villát kell emelniük. Ezeknek a homlokzati díszítéséhez pedig – a megkötés értelmében – kizárólag a wagrami gyár kerámiatermékeit használhatták fel. Ennek következtében az 1840-es és az 1850-es években sorra nőttek ki a villák Badenben, Bad Vöslauban és Kottlingbrunnban, amelyeket egytől egyig wagrami terrakották borítottak.⁸ Ez kiváló reklámot biztosított az üzemnek, egyfajta bemutatótérként értelmezhetjük.

Ebben az időszakban figyelhetett fel Ludwig Förster (1797–1863) is a terrakottákra, aminek hatására 1847-ben egy tanulmányt jelentetett meg a wagrami kerámia-gyárról az *Allgemeine Bauzeitung*-ban.⁹ Az itt bemutatott épületek és homlokzatrajzok további információkkal szolgálnak a wagrami formakincséről, illetve a terrakották felhasználási módjáról. Förster 1849-ben – Theophil Hansennel (1813–1891) közösen – a Bécs közeli Sankt Andrä-Wörderben található Villa Pereira, majd a bé-

7 Uo. 508.

8 Christian Friedrich Ludwig FÖRSTER: Ein Landhaus in Baden bei

Wien. *Allgemeine Bauzeitung*, 12. 1847. 213.

9 Uo. 213–215, Melléklet 115–118.

3a–b. A wagrami gyár és a Wienerberger-katalógus *Hit* című szobra
Fotó © Pintér Bálint; Wienerberger Katalog 1865 (ld. 17. j.) Tafel XXXa

csi Arsenal építéséhez rendelt nagy számban wagrami kerámiát, ezzel Förster és Hansen váltak az üzem legjelentősebb megbízóivá.¹⁰ Az általuk tervezett épületeken – főleg Bécsben – gyakran találkozhatunk wagrami díszekkel, mint például a Riemergasse 2. szám alatti bérházon, a gumpendorfi evangélikus templomon vagy a Fleischmarkt 1. szám alatti ortodox templomon, de a Ringstraße kiépítésénél is bőven előfordulnak a gyár terrakottái.

Mindezen információ birtokában sikerült létrehoznom egy adatbázist, amelyben csak a teljes biztonsággal a wagrami üzemnek tulajdonítható motívumok szerepelnek. Ez alapján elmondhatjuk, hogy Brausewetter termékeinek motívumvariációi rendkívül széles skálán mozogtak. Elsősorban a klasszikus antikvitás művészetét tekintette példaértékűnek, tehát a terrakották egy része római előképeket, illetve a legkvalitásosabb klasszicizáló szobrászok munkáit követte, némely esetben pedig pontosan másolták azokat. Utóbbi csoportba tartoznak a négy évszaktól ábrázoló tondók, amelyek egy az egyben Bertel Thorvaldsen (1770–1844) reliefjei nyomán készültek.

10 Christian Friedrich Ludwig FÖRSTER: Die Baron Pereira'sche Villa auf der Herrschaft Königstetten im Tullnerboden nächst Wien. *Allgemeine Bauzeitung*, 14. 1849. 107; Constant von WURZBACH: Brausewetter Victor. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 2. Hg. Uő. Wien, K. K. Hof- und staatsdruckerie, 1857. 126.

11 WURZBACH 1857 (ld. 10. j.) 126.

Az antik formakincs mellett azonban ismerte korának legújabb romantikus áramlatait is. Idesorolhatóak például a szögletes-füles szemöldökpárpánnyok, az indafonatok, a stilizált, grafikus szalagfonatok, az ívsorok, a törpekonzolok és a homlokzat síkjából kitekintő fejformák. Brausewetter továbbá neves kortárs szobrászokat is bevont a munkába – többek között Anton Dominik Fernkornt (1813–1878), Johann Meixnert (1819–1872), valamint Leopold Schrödl (1841–1908) –, akik magas színvonalú világi és egyházi témájú szoborkompozíciókat alkottak, amelyeket aztán az üzem sokszorosított.¹¹

A gyár a későbbiekben is próbálta nyomon követni a kor stílusváltozásait, így a klasszicizáló és a romantikus motívumok mellett megjelentek a neoreneszánszhoz, valamint a neobarokkhoz jól illeszkedő allegorikus alakok és antik istenségek is, mint Euterpé, Uránia, Flóra vagy Hébé. Emellett a termékválaszték bővült különféle gyümölcsfüzérékkel, balusztrádokkal, az attikát és a párkányzatokat díszítő szoborcsoportokkal. Érdeemes megemlítenünk egy 7 méter magas neoreneszánsz szökőkutat, amely nagy sikert aratott a vásárlók körében.¹²

A 20. század elején – habár ez sohasem lett a gyár főprofilja – megpróbálkoztak a szecessziós formanyelvvel is, a síkszerű női ábrázolásokkal, maszkokkal, a hullámzó formavezetéssel. Ugyan nem tudtak teljes mértékben eltávolodni a historizmus motívumkészletétől, ezek a terrakották mégis úde színfoltjai az üzem termékkínálatának.¹³

A wagrami gyár különlegessége, hogy teljes mértékben az építészek igényeinek kiszolgálására rendezkedett be, így nem csupán ornamenseket, hanem komplett homlokzati elemeket is kínált. A neogótikus templomokhoz változatos formában mérnöves ablakokat, bélétes kapuzatokat, fialékat és kúszólevelekkel ellátott toronysisakokat, a neoreneszánsz homlokzathoz pedig aediculás nyíláskeretezéseket, oszloprendeket készített.

A wagrami terrakották művészileg olyan kvalitásokkal bírtak, hogy rendszeres résztvevői és díjazottjai voltak a különféle ipari és világkiállításoknak, például az 1845. évi bécsi kiállításnak, az 1854. évi müncheni kiállításnak, a 1855. évi párizsi világkiállításnak, az 1871. évi londoni művészeti és ipari kiállításnak, illetve az 1873. évi bécsi világkiállításnak.¹⁴

12 PINTÉR Bálint: A szombathelyi Szent István park egykori szökőkútjának története. *Vasi Szemle*, 74. 2020. 309–321.

13 Bécs, Gumpendorfer Straße 120. számú épülete.

14 Szombathely, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely Város Polgármestere iratai, Közigazgatási iratok, III. 1096/1903. 20. A lap szélén szerepel a gyár díjainak és kiállításainak felsorolása.

Brausewetter sikerein felbuzdulva pedig más gyárok és kisebb kerámiaműhelyek is utánozni kezdték a wagrami díszítőelemeket.¹⁵

Wagram vagy Wienerberger?

A bécsi Wienerberger téglagyár – Wagram mintáját követve – 1851-ben Theophil Hansen segítségével fogott bele az építészeti kerámiák előállításába, ezzel komoly konkurenciát teremtve Brausewetternek.¹⁶ Hansen – aki korábban a wagrami termékek egyik legnagyobb megrendelője volt – kiválóan ismerte az üzem kínálatát, sőt maga is tervezett motívumokat a gyárnak. Úgy tűnik, ezt a tapasztalatot hasznosította a Wienerberger gyárnál, aminek következtében a bécsi üzem terrakottaíainak egy része tökéletes mása a wagrami díszeknek. Emiatt az 1851 utáni épületek terrakottadíszzeit formaegyezés alapján nem lehet teljes biztonsággal attribuíni, hiszen több gyár is készíthette ugyanazon terméket.

Az álló alakos terrakották esetében azonban célszerű megvizsgálni a talapzatot – ami elválaszthatatlanul hozzátartozott a szoborhoz –, mivel ott apró eltérések figyelhetők meg az üzemek között. Például az olvasó fiút ábrázoló szobrot, amelyet Christian Daniel Rauch (1777–1857) 1842-ben faragott *Hit* című alkotása nyomán készítették, Wagramban egy nyolcszögű posztamensre állították (3a. kép), míg a Wienerberger gyár egy téglatestre helyezte (3b. kép). Flóra allegorikus figurájának esetében viszont a wagrami gyár alkalmazott egy négy-szögű testet, miközben a Wienerberger egy kör alapú talapzatot választott.

Természetesen a problematikus esetekben a pecséték és a megrendelői dokumentumok minden kétséget kizáróan tisztáznák a terrakották készítésének helyét, de ezek – ahogy korábban láthattuk – sokszor nem állnak rendelkezésünkre. Ilyenkor nyújthatnak támpontot olyan csekély különbségek, mint a talapzat formái. A Wienerberger gyár ugyanakkor készített egyedi motívumokat is, amelyek meghatározásában az üzem 1858-as, 1865-ös, valamint 1880-as katalógusai segíthetnek.¹⁷ Fontos tehát minél több díszet elkülöníteni a gyárok kínálatából. Ha egy homlokzaton

4. Összefüggés a wagrami terrakották magyarországi előfordulása és a vasúthálózat 1869-es kiépítettsége között

szerepelnek olyan motívumok, amiket mindkét üzem termékei között megtalálunk, érdemes alaposabban szemügyre venni az épület többi terrakottaornamensét is, mivel feltételezhetően lesz köztük egyedi, a közös metszeten kívül helyezkedő darab is. Amennyiben ezek valamelyike egyértelműen beazonosítható, akkor a homlokzat többi kerámiáját is nagy valószínűséggel ebben az üzemben gyártották. Habár ismerünk – elsősorban nagyszabású építkezések esetében – olyan példát is, amikor a homlokzat dekorálásához a megnövekedő költségek csökkentése vagy az építésvezető személyének megváltozása miatt több gyár termékét is felhasználták, az eddigi tapasztalatom alapján döntő többségben egy épületre egy üzem szállította a terrakottaelemeket.

Építészek szerepe a wagrami termékek elterjedésében

A fentiekben ismertetett információk figyelembevételével, valamint a wagrami motívumokat tartalmazó adatbázisom alapján sikerült földrajzilag meghatároznom a termékek felhasználásának helyszíneit. A gyár

15 Kimutatható a kapcsolat a Wienerberger üzem és a charlottenburgi March gyár esetében, de a Zsolnay gyár korai terrakottái is egyértelműen követik a wagrami üzem motívumait. Utóbbi nem meglepő, ugyanis Merényi György szerint a Zsolnay gyár gyűjtötte a korabeli kerámiaüzemek mintakönyveit.

16 RYCHLIK 1996 (ld. 6. j.) 514.

17 *Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg*. Wien, 1858; *Erzeugnisse der K. K. Privilegierten Thonwaaren und Bauornamente-Fabrik des Heinrich Drasche zu Inzersdorf am Wienerberg*. Wien, 1865 [a továbbiakban *Wienerberger Katalógus 1865*]; *Muster-Buch der Thonwaaren-Fabrik der Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*. Wien, 1880.

terakottáit ez idáig Ausztria, Magyarország, Szlovákia, Románia, Horvátország, Szlovénia és Olaszország harminchét városának közel százhusz épületén sikerült beazonosítanom. Ez a szám a későbbiekben valószínűleg még bővülni fog, ugyanis a korabeli tudósításokban azt olvashatjuk, hogy az üzem exportálta a díszeket Angliába, Törökországba, az Orosz Birodalomba, valamint Amerikába is.

A gyár földrajzi elhelyezkedéséből adódóan nem meglepő, hogy az építészeti terrakották igen hamar megjelentek Magyarországon, amelyeket aztán egyre szélesebb körben kezdtek alkalmazni az országban. Már az 1840-es években – elsősorban a kor újításai iránt fogékony osztrák tervezők közreműködésével – feltűntek a wagrami kerámiák az építkezéseken.

Alois Pichl (1782–1856) a nagyugróci Keglevich-kastély belső díszítéséhez rendelt 1846 és 1848 között Wagramból mázas kerámiákat.¹⁸ A bécsi akadémiát végzett Josef Hötzl (1819–1875) az 1840-es évek második felében egy szombathelyi kis méretű kastély, az ún. Bagolyvár homlokzati dekorációjánál alkalmazott nagy számban wagrami terrakottát.¹⁹ A wagrami ornamentek elterjedésében – a katalógusok mellett – az üzem első számú megrendelőjének, Ludwig Försternek (1797–1863) lehetett óriási szerepe, hiszen nemcsak a híres terrakotta díszítésű épületeivel, hanem az *Allgemeine Bauzeitung*ban megjelentetett tanulmányaival és ábráival is próbálta felhívni a figyelmet az üzemre. Förster Pesten valószínűleg a Dohány utcai zsinagóga látványos téglahomlokzatával és terrakottaformáival keltette fel az érdeklődést a gyár termékei iránt, amelyhez 7264 darab wagrami idomtéglát rendelt.²⁰

Fontos megemlíteni Ybl Miklóst (1814–1891) is, aki a hazai építészek között elsőként kezdte alkalmazni a wagrami terrakottát. Erről tanúskodik egy levéltári dokumentum, amelyből fény derül arra, hogy Ybl 1847-ben a wagrami gyárból rendelt építészeti kerámiákat, arabeszkeket, rozettákat, konzolokat, pilaszterfőket és lábzatokat Károlyi György (1802–1877) pesti címére,

nagykárolyi használatra, valamint az ikervári kastély építkezéseihez.²¹ Szintén Ybl tervei szerint valósult meg a főti Szeplőtelen Fogantatás temploma, amelynek homlokzatát gazdagon borítják a különféle terrakottamotívumok. Sajnos ez esetben nem maradt fenn, hogy Ybl honnan rendelte a kerámiákat, ugyanakkor 1850-ből ismerünk egy előzetes kalkulációt, amelyben már tétélesen szerepelnek a terrakottadíszek.²² Ebben az időszakban viszont egyedül a wagrami gyár foglalkozott a közelben építészeti terrakották sorozatgyártásával. Ezt figyelembe véve, illetve az építész korábbi megrendeléseinek ismeretében a főti terrakották esetében is joggal feltételezhetjük a wagrami eredetet. Az Ybl által 1860-ban tervezett nagycentki plébániatemplom látványos terrakottakapuzatánál – motívumazonosság alapján – azonban biztosra vehetjük, hogy Brausewetter üzemében készítették az elemeket, hiszen ezeket a díszeket kizárólag Wagramban gyártották.²³

Ha megnézzük a wagrami termékek eloszlását Magyarországon, azt tapasztalhatjuk, hogy a Dunántúlon – idesorolva az Ausztriához csatolt Burgenlandot is – kiugróan magas az üzem terrakottáival díszített épületek száma, de Pest és Bács-Kiskun megyében, illetve a Tiszántúli jelentősebb városaiban, többek között Szegeden és Egerben is találkozhatunk a termékekkel. Erdélyben és a Partiumban Nagykároly, Szatmárnémeti, valamint Csíkszereda épületein tűnnek fel a wagrami kerámiák. Érdeemes megemlíteni továbbá, hogy Marosvásárhelyen és Kolozsváron is nagy számban vannak sorozatgyártott terrakottákkal ellátott homlokzatok, amelyek formailag beleillenek a wagrami termékek körébe, de ezek esetében teljes bizonyossággal még nem sikerült igazolnom a gyártás eredetét. Célszerű itt szót ejtenünk még a Felvidékről és a délnyugati területekről, a mai Horvátországról. A wagrami kerámiák gyakorisága szempontjából Pozsony, Zágráb és Karlovac emelkedik ki a települések közül.

18 SISA József: *Alois Pichl (1782–1856) építész Magyarországon*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1989. 53–54.

19 PINTÉR BÁLINT: A szombathelyi Bagolyvár. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1. 2017. 38–47.

20 Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, Dohány utcai zsinagóga építési iratai. II-C-I-I B9/4 d.79.243 a–e. Thonwaren Fabrik zu Wagram bei Loebersdorf; KOMÁRIK Dénes: A pesti Dohány utcai zsinagóga építése. *Művészettörténeti Értesítő*, 40. 1991. 1–2. sz. 11; Franz Xaver KEMPF: *Geschichte und Bau des neuen Israelitischen Kultur-Tempels in Pest. Mit besonderer Berücksichtigung der architektonischen, künstlerischen und handwerklichen Ausstattung*. Pest, k. n., 1859. 20. Komárik

Dénes – elsősorban Kempf 1859-es írására hivatkozva – tanulmányában a Wienerberger gyárat nevezi meg a díszek készítőjének, ugyanakkor fennmaradt a Magyar Zsidó Levéltárban a homlokzaton szereplő terrakották tétéles, árral ellátott felsorolása, amelyet Pesten kelteztek, és a wagrami gyár nevében Brausewetter szignált.

21 Budapest, Budapest Főváros Levéltára, Ybl Miklós hagyatéka, iratok, XV.17.f.331.a [a továbbiakban BFL XV.17.f.331.a] 66/2–3. A wagrami Doblhoff-féle kerámiagyár megbízottjának levele Ybl Miklóshoz.

22 BFL XV.17.f.331.a 6a. Előzetes költségbevételek.

23 PINTÉR 2017 (ld. 19. j.) 42–45.

5. Wagrami terrakottadísz a nagycenki templom kapuzatán
Fotó © Pintér Bálint

6. Wagrami terrakotta a kaposújvári Somssich-kastély kápolnáján
Fotó © Pintér Bálint

A vasúthálózat szerepe a wagrami termékek elterjedésében

A wagrami kerámiák magyarországi előfordulása kapcsán egy érdekes összefüggésre figyelhetünk fel, ugyanis az üzem termékeivel gazdagon ellátott települések szépen kirajzolják az 1860-as évek vasúthálózatát (4. kép).²⁴

Ez nem meglepő, ugyanis Brausewetter felismerte a fejlődő infrastruktúra nyújtotta üzleti lehetőséget, így a wagrami gyárhoz építettett egy vasúti megállót, ezzel közvetlenül becsatlakozva a Südbahn vasútvonalra, amely Béctől Triesztig tartott. Ezt jól mutatja, hogy 1863-tól a gyár hivatalosan K. k. privilegierte I. österreichische Terra Cotta Fabrik zu Wagram bei Leobersdorf an der Südbahn Victor Brausewetter néven volt a nyilvántartásban, ezzel is utalva a vasútvonalra.²⁵

Ez nagy előrelépést jelentett, hiszen gyorsabban tudták a termékeket a gyárból a bécsi Weihburggasse 29. szám alatti raktárhelyre szállítani,²⁶ ahonnan a vasúthálózat révén új lehetőségek nyíltak, mivel az osztrák főváros összeköttetésben állt az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős településeivel. Ezáltal könnyen elérhetővé vált Pozsony és Pest, utóbbiból pedig tiszántúli és erdélyi városokba lehetett továbbközlekedni. A Dunántúlon ebben az időben három vasútvonal is keresztülhaladt, így ez a terület nagy vasúti lefedettség-

nek örvendett. Ezek közül a Szombathely és Nagykanizsa útvonalat nemcsak Bécsből, hanem Wagramból is közvetlenül meg lehetett közelíteni, tehát nem csoda, hogy számos terrakottadíszsal találkozhatunk ezeken a településeken. Ugyanez mondható el a Südbahnról is, amelyen keresztül könnyedén tudtak kerámiát szállítani a triezsti Miramare kastély építkezéseire, de egy vasúti elágazás lehetővé tette Zágráb és Karlovac gyors elérését is.

Úgy tűnik tehát, hogy a wagrami díszek elterjedése kapcsolatba hozható a vasút megjelenésével. Az ország nyugati felén, ahol az 1860-as években jobb volt a hálózat kiépítettsége, sokkal több terrakottatermékkel találkozhatunk, mint az elmaradottabb részekben. Az 1880-as években elkezdődött a mellékvonalak kialakítása, így 1890-ben – amikor a wagrami gyár még javában működött – a vasútvonalak szinte teljesen behálózták már a keleti területeket is. Mindebből kifolyólag élhetünk a gyanúval, hogy a wagrami üzem a megrendeléseinek nagy részét még a vasúthálózat keleti kiépítése előtt kaphatta. Ezért találkozhatunk ezen az országrészen kevesebb termékkel. Amikor pedig már egyszerűbben tudták volna Wagramból szállítani a terrakottákat ezekre a területekre, rengeteg konkurencia jelent meg a hazai piacon, mint a Wienerberger vagy a Zsolnay gyár, de érdemes megemlíteni az Ungváron, az agyagipari szakiskola mellett működő kerámiaüzemet is.

24 NEMES József: Magyarország vasúthálózatának kialakítása (Hollán Ernő tanulmánya szerint). *Vasi Szemle*, 70. 2016. 1. sz. 51–62.

25 RYCHLIK 1996 (ld. 6. j.) 509.

26 SAGASSER 1979 (ld. 5. j.) 15–16.

7. A wagrami gyár *Mária a gyermek Jézussal* szobra a Pacher von Theinburg család mauzóleumában, Schönau an der Triesting, 1847
Fotó © Pintér Bálint

A wagrami terrakották és a késő romantika kapcsolata

A fenti információkból már jól látszik a wagrami üzem 19. századi építészetben betöltött meghatározó szerepe, jelentősége azonban nem ér véget ezen a ponton, ugyanis izgalmas kapcsolatra figyelhetünk fel a gyár motívumai és a késő romantika stílusáramlata között. Ha megvizsgáljuk, hogy az egyes wagrami díszek mennyi ideig voltak jelen az építőiparban, igen érdekes eredményre jutunk. Vegyük példaként a gyár egyik népszerű termékét, az ívmezők dekorálására szolgáló félköríves reliefet, amely három részből tevődik össze. A két szélső elemen indafonatok és kunkorodó szőlőkacsok láthatók, míg középen egy tondó foglal helyet. Ez a rész azonban a megrendelő igényének megfelelően szabadon variálható volt, hogy minél jobban illeszkedjen a

8. A wagrami gyár *Mária a gyermek Jézussal* szobra a kottlingbrunni plébánia homlokzatán, 1900
Fotó © Pintér Bálint

homlokzat ikonográfiájához. A bécsi gumpendorfi evangélikus templom nyugati kapuzata fölötti dísz középpontjában Kálvin János mellszobra tűnik fel. Ugyanez az elem látható a szombathelyi Bagolyvár homlokzatán is, amelynek tondóját rozetta tölti ki. Ezzel szemben az Ybl tervezte nagycenki plébániatemplom kaputimpanonján, valamint a kaposújlaki Somssich-kastély kápolnáján a tondóban indák és szőlőfürtök rajzolódnak ki, amik között Nagycenken egy kereszt, míg Kaposújlakon egy kehely kapott helyet. Érdekes azonban, hogy amíg az imént bemutatott terrakottadísz a bécsi templom homlokzatára, illetve a Bagolyvárra az 1840-es évek második felében helyezték fel, addig Nagycenken az 1860-as években használták (5. kép), Kaposújlakra pedig csak az 1880-as években rendelték meg (6. kép).²⁷

27 N. N.: Mi újság? *Vasárnapi Ujság*, 7. 1860. július 15. 29. sz. 354; REISZIG Ede: Kaposújlak. In: *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy*

vármegye. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest, Országos Monográfia Társaság, 1914. 101.

9. Wagrami puttós konzol a szombathelyi Líceum homlokzatán, 1870
Fotó © Pintér Bálint

Hasonló eredményre jutunk, ha megnézzük a wagrami üzem által gyártott álló alakos *Madonna a gyermek Jézussal* szobrot, amely gyakori eleme lett a romantikus homlokzatoknak. Otmar Rychlik kinyomozta, hogy a bécsi Technisches Museum gyűjteményében 33480. számmal szintén megtalálható ez az alkotás, amelyet – felirata szerint – Anton Dominik Fernkorn modellje nyomán 1847-ben készítettek Wagramban.²⁸ Ebből az évből ismerünk még egy példányt, amely Schönau an der Triestingben, a Pacher von Theinburg család wagrami terrakottákkal gazdagon díszített mauzóleumában található (7. kép). Ezzel a Madonnával találkozhatunk

²⁸ RYCHLIK 1996 (ld. 6. j.) 516.

²⁹ Uo. 518. Elképzelhető, hogy a szobor – a vallási vonatkozása miatt – csupán 1870-ben, a villa plébániává történő átalakításakor került a homlokzatra.

³⁰ ISTVÁNFY Miklós: Kérdések és kétségek. Az esztergom-vízivárosi

10. Puttós terrakottakonzol a kaposvári zárda homlokzatán, 1873
Fotó © Pintér Bálint

továbbá Bad Vöslau plébániájának homlokzatán, amelynek terveit Försternek tulajdonítják, és a 19. század közepén eredetileg II. Moritz von Fries nyári villájának épült.²⁹ Az 1850-es évek végén Feigler Gusztáv által tervezett esztergomi káptalanház romantikus falifülkéjében is ez a terrakottaszobor állt.³⁰ Ami érdekes számunkra, hogy a wagrami Madonna felbukkan a kottlingbrunni plébánián (8. kép) és a großhaslauer Ortskapelle gotizáló homlokzatán is, ezek viszont már a 20. század elejére datálhatók.³¹ Ezek alapján jól látható, hogy Wagramban bizonyos – a megrendelők körében népszerű – terméket évtizedeken át gyártottak, akár még a századfordulót követő időkben is a kínálat részét képezhették.

Káptalanház (Bajcsy-Zsilinszky Endre út 24.) tervező építészei. In: *Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor–SZÉKELY Miklós. Budapest, CentrArt, 2013. 24–33.

³¹ RYCHLIK 1996 (ld. 6. j.) 518.

11. Wagrami terrakottákkal díszített épület, Szombathely, Kőszegi utca 35., 1900
Fotó © Pintér Bálint

Ez a momentum lesz a segítségünkre, hogy kimutasuk az összefüggést a wagrami gyár termékei és a romantika késői jelenléte között. A wagrami gyár kezdeti periódusából ismert romantikus stílusú terrakották az 1860-as években is igen kedveltek voltak, és nagy számban tűnnek fel a vidéki lakóházak homlokzatain. Ilyen Mosonmagyaróváron a Szent István király út 140. szám alatti épület, amelynek kialakításánál gazdagon alkalmazták ezeket a kerámiákat. Az eresz alatti konzolok, a parapet domborművei, a szemöldökpárkányokon helyet kapó palmettás akrotérionok mind ebbe a körbe illenek bele. Utóbbi motívummal találkozhatunk többek között Szombathelyen, a Szily János utca 28. számú, vagy az 1870-es években épült Fő tér 39. számú lakóházon.³²

A wagrami terrakottaelemeknek – indafonatos frízeknek, vertikális, levélmintás motívumoknak, konzoloknak, szellőzőrácsoknak – köszönhetően szintén ebben az év-

tizedben nyerte el romantikus formáját a szombathelyi Líceum.³³ A homlokzat izgalmas kialakítású pilaszterfejezeteit az 1860-as évekből a Victor Brausewetter által Weissenbach an der Triestingbe tervezett romantikus, egytornyos Cornides-villa kapuzatáról ismerjük.³⁴ Szombathelyen feltűnik továbbá a gyár népszerű terméke, a puttós konzol is (9. kép), amelyet az 1860-as évek végén többek között Zágrábban is felhasználtak, de főként az 1870-es években alkalmazták Sopronban, Tapolcán, Kaposváron és Szegeden (10. kép).³⁵ Olyan kedvelt volt ez a konzol, hogy a Wienerberger üzem is belefogott a gyártásába.³⁶

Az 1870-es években – amikor például Franjo Klein (1828–1889) a wagrami terrakották segítségével már tökéletes neoreneszánsz homlokzatokat alkotott Zágrábban³⁷ – vidéken még bőven alkalmazták az üzem romantikus motívumait. Az utóbbi csoportba tartozó épületeknél is megfigyelhetünk néha egy-egy historizáló kerámia-

32 BALLÓ László: *Neves házak – Szombathelyi etűdök*. Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2021. 108–109, 280.

33 Uo. 286.

34 Weissenbach an der Triesting, Further Straße 14. számú épület.

35 Zágráb, Maksimirska cesta 125. szám alatti épület; Sopron,

Schreiner-ház; Tapolca, egykori zárda, mai Szent Erzsébet Óvoda épülete; Kaposvár, egykori zárda, mai Nagyboldogasszony Római Katolikus Gimnázium épülete; Szeged, Herzl-ház.

36 *Wienerberger Katalog 1865* (ld. 17. j.) Tafel XVII.

37 Például a zágrábi Mesnička ulica 1. szám alatti kereskedelmi épület és a Gunduličeva ulica 29. szám alatti lakóház.

12. A veszprémi zárda Szent Pál-szobra
Fotó © Pintér Bálint

13. A kaposvári zárda Szent Pál-szobra
Fotó © Pintér Bálint

elemet, mint például a balusztrádot vagy a nyílások timpanonos szemöldökpárkányát, összességében mégis romantikus hangulatot árasztanak ezek a homlokzatok.³⁸

A wagrami üzem romantikus ornamentei tehát nemcsak a gyár korai éveiben voltak használatban, hanem a század második felének azon időszakában is, amikor már a historizmus neoreneszánsz vagy épenséggel neobarokk felfogása kezdett megjelenni a művészetben. Ez viszont magával hozta azt a jelenséget, hogy a romantika stílusirányzata nem ért véget

a neostílusok megjelenésével, a formanyelve tovább élhetett a dualizmus korának építészetében is. Némely motívum még a századfordulón is a kínálat részét képezte, így nem meglepő, hogy találhatunk példát a romantika igen késői megjelenésére. Ilyen a szombathelyi Kőszegi utca 35. szám alatti lakóház, amely 1900 körül nyerte el mai romantikus formáját (11. kép).³⁹ Ebben pedig nagy szerepet játszottak a wagrami gyár termékei, különösen a gotizáló kerámiák, például a Tudor-stílusú szemöldökpárkányok, a halhólyagmo-

³⁸ Ilyen többek között az egykori Líceum Szombathelyen és az egri Jókai Mór utca 12. szám alatti lakóház.

³⁹ BALLÓ 2021 (ld. 32. j.)182.

tívumok és a frízek. Feltűnik a zárterkély tetején egy neoreneszánsz szoborcsoport, alatta pedig egy szecesz-sziós maszk is, ez azonban nem változtat a homlokzat romantikus összbenyomásán.

A wagrami üzem termékválasztékára nyilvánvalóan hatással lehetett a kereslet-kínálat elve, ebből kifolyólag ameddig a vásárlók érdeklődtek a régebbi darabok iránt, addig nem álltak le azok gyártásával. Ez ugyanakkor fordítva is igaz volt: ezek a terrakották hosszú ideig voltak jelen a piacon, amit katalógusokkal és különféle sajtómegjelenésekkel reklámoztak, így nyomást gyakoroltak a megrendelőkre, tehát befolyásolták a keresletet. Ez, illetve a fentiekben bemutatott példák alapján joggal feltételezhetjük, hogy a wagrami gyár termékei és katalógusai közrejátszhattak a romantikus stílus szellemében fogant homlokzatok késői megjelenésében.

A sorozatgyártás építészeti hatásai

A wagrami terrakották elterjedése kapcsán – ami igazából a motívumok tömegtermeléséből adódik – számolnunk kell még egy érdekes jelenséggel. A sorozatgyártás következtében a dualizmus idején a magyar és az osztrák városok épületein – ahogy ezt már korábban is tapasztalhattuk – sok esetben teljesen azonos homlokzati elemeket figyelhetünk meg. Ezekre a kapcsolatokra az építészettörténeti kutatások komoly figyelmet fordítanak, azonban a megoldást rendszerint a stílusáramlatokban vagy éppen az építészeti személynél keresik. A homlokzatok egyedinek tűnő motívumai pedig nemritkán egy-egy tervező kézjegyeként kerülnek beazonosításra, holott a magyarázat sokszor a díszítőelemek sorozatgyártásában rejlik.

A következőkben veszprémi, valamint kaposvári és tapolcai példákon keresztül mutatnám be ezt a problémát. Mind a három épület Ranolder János (1806–1875) veszprémi püspök kezdeményezésére jött létre, akihez az 1860–1870-es években fontos építkezések köthetők. 1872-ben valósult meg Veszprémben az Irgalmas Nővérek gazdagon díszített zárdája, amelyre jellemző az ablakok hangsúlyos keretezése, változatos konzolok, növényi ornamensek és tondók használata, valamint a szobrászati elemek, mint az álló alakos szentek (12. kép), illetve az angyalfejek megjelenítése. Ezzel egyidőben épült a

kaposvári és a tapolcai zárdá, amelyeknél a veszprémi épülettel megegyező homlokzati elemekre figyelhetünk fel. Nemcsak a szobrászati díszek, például a félköríves nyíláskeretezés, a konzolok vagy Szent Péter és Pál szobra azonos (13. kép), hanem azok elhelyezése is nagyon hasonló. Stílárius szempontok alapján, valamint ismerve a megrendelő személyét és az építkezés idejét, nagyon kecsegtető lenne, hogy a zárdákat egyazon tervezőnek tulajdonítsuk, azonban kettő esetében pontosan tudjuk az építész személyét. Míg a veszprémi épületet Brenner Lőrinc (1836–1899), addig a kaposvárit Deckert Krisztián (aktív: 1861–1878) tervezte.⁴⁰ Azok az elemek, amelyek alapján egyértelmű kapcsolat rajzolódik ki az épületek között, mind sorozatgyártott terrakották. Nem meglepő tehát, hogy habár különböző tervezők munkájáról beszélünk, ugyanazon motívumokkal találkozunk a homlokzatokon.

Azt viszont írott források és pecsétek hiányában nehéz megmondani, hogy a Ranolder püspök által alapított épületekre a wagrami vagy éppenséggel az azt utánzó Wienerberger üzem készítette-e a díszeket, ugyanis a motívumok nagy részét mindkét gyár kínálta. Az általam bemutatni kívánt építészeti jelenség szempontjából azonban nem is lényeges eldönteni, hogy az adott terrakotta melyik üzemből származik, mivel a megoldás a motívumok sorozatgyártásában rejlik. Ez tette lehetővé, hogy különböző területeken eltérő építészeti azonos díszítésű homlokzatokat alkothattak.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a wagrami gyár – Victor Brausewetter koncepciójának köszönhetően – közel hetven éven át sikerrel tudott jelen lenni az építőiparban, majd a két világháború között, egészen a gyár lebombázásáig folytatta a tevékenységét, de ekkor már csak díszkályhák készítésével foglalkozott. A wagrami üzem az 1840-es években lényegében meghonosította és elterjesztette az épületkerámiák alkalmazását a Monarchiában, a következő évtizedekben pedig domináns szereplőjévé vált a dualizmus kori építészetnek.

A kor vezető tervezői – mint Ludwig Förster, Theophil Hansen vagy Ybl Miklós – előszeretettel használták a

40 BRUNNER Attila–GOPCSA Katalin: *Veszprém város építészete a „hosszú” 19. században.* (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiahoz, 5.) Székesfehérvár, Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft., 2016.

29; BALÁZSIK Tamás: Deckert Krisztián és a kaposvári romantikus építészet. In: *A főteli templom és a romantika építészete.* Szerk. BUDA Attila–RITOÓK Pál. Budapest, Terc Kiadó, 2007: 78–85.

termékeket, amiket ügyesen be tudtak illeszteni építészeti koncepciójukba. A sorozatgyártott terrakották ugyanakkor vidéken, a másodvonalbeli mestereknek jelentettek igazán nagy segítséget, hiszen ezek révén a kornak megfelelő, kvalitásos homlokzatokat költség-hatékonyan tudtak létrehozni. Nem kellett bajlódniuk a homlokzati díszek megtervezésével. A katalógusból kiválasztott szobrászati és építészeti elemeket a gyár vasúton, rövid időn belül leszállította, sőt az összetettebb kerámiadíszek az üzem mérnökének vezetésével kerültek összeállításra.

A wagrami gyár – a termékek tömeggyártása révén – tehát jelentős befolyással volt a dualizmus kori épületek megjelenésére, aminek következtében a Monarchia városaiban sok esetben teljesen azonos homlokzati elemeket figyelhetünk meg. Ezen belül sikerült kimu-

tatnunk, hogy a wagrami motívumok közrejátszhattak a romantika formanyelvének továbbélésében, amely egészen a századfordulóig jelen volt az építészetben.

Brausewetter eredményein felbuzdulva, egyes termékei utánzásával más téglauzemek is belekezdtek az építészeti terrakották gyártásába, ezzel egyre komolyabb konkurenciát teremtve a gyárnak. A 19. század utolsó harmadában már nem csupán kerámiából, hanem egyéb anyagokból, például románcementből is készítettek sorozatgyártott épületelemeket, ami tovább nehezítette az érvényesülést. A wagrami üzem kimagasló teljesítményéről árulkodik, hogy a 20. század elején, még ebben a kiélezett versenyhelyzetben is jelentős megrendelésekkel büszkélkedhetett, és csupán második világháborús pusztulása tudott véget vetni sikertörténetének.

Mass-produced Terracotta Ornaments

The Role of the Wagram Terracotta Factory in the Architecture of the Age of Dualism

This study examines how the Wagram terracotta factory influenced historicism in architecture, a little known page in Hungarian art history research. Recognizing the decorative possibilities of using terracotta on buildings, this factory was the first in Austria to begin mass production of artistic ornaments. Mass-produced terracotta pieces were therefore widely used in Hungary long before the Zsolnay manufactory began operating.

In the 1840s, the Wagram plant introduced and spread the use of architectural terracotta pieces throughout the Austro-Hungarian Monarchy, and in the following decades these products became dominant in the architecture of the age of Dualism. The leading architects of the time, such as Ludwig Förster, Theophil Hansen and Miklós Ybl, often used terracotta products, which they skilfully integrated into their architectural concepts. At the same time, mass-produced terracotta provided second-rank architects in the regions with a cost-effective solution for cre-

ating high-quality facades in line with the fashion of the age. The Wagram factory played a decisive role in the construction industry for nearly seventy years, and this success story was only ended with the bombing of the factory in World War II.

As a result of my research, I have demonstrated how the products of this factory were utilized in a wide variety of ways, as well as its specific architectural concept, which raises new questions about the construction practices of the time. Throughout the cities of the erstwhile Monarchy, identical facade elements can be observed even today. Research in architectural history pays close attention to this phenomenon; however, the answer is usually sought in stylistic trends or in the person of the architect. The seemingly unique motifs of the facades are often attributed to the signature of a designer. Can these features really be attributed to the architects' inventions in all cases, or do they in fact testify the influence of the architectural schemes created by the Wagram terracotta factory?

TÁRGYSZAVAK

sorozatgyártás, építészeti terrakotta, ornamentika, romantikus építészet, Osztrák–Magyar Monarchia, wagrami kerámiagyár, Victor Brausewetter

KEYWORDS

mass production, architectural terracotta, ornamentation, romantic architecture, Austro-Hungarian Monarchy, Wagram terracotta factory, Victor Brausewetter